

¹Ағабеков О.М., *¹Қайимов М.А., ²Қонурбаева Р.Ә.

¹ магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

¹ магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

²филолог.ғ.к., доцент, Қырғызыстан Республикасы президентінің жанындағы
Ұлттық аттестациялық комиссияның жетекші маманы. Бішкек, Қырғызыстан

А.АЛТАЙ ПОВЕСТЕРІНДЕГІ ПСИХОЛОГИЗМНІҢ ЭСТЕТИКАЛЫҚ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІ

Автор-корреспондент: olzhas.agabekov@aeuzov.edu.kz

Түйін: Көркем шығармада кейіпкердің әр түрлі формадағы ішкі ойлары әрдайым өзгеріп, тереңдей түсіп, әрекеттер мен сезімдерде қарама-қайшылық тудыратын психологиялық құбылыстарды бейнелейтіні, психология табиғатын айқындайтыны рас. Суреткер психологиясына тән екі қасиетті атап өткіміз келеді. Бұл, ең алдымен, күрделі психологиялық хәл-ахуалды және психологиялық процесті айқындау. Екіншіден, кейіпкердің рухани әлемінде жиі кездесетін күйзеліс пен психологиялық стресс атмосферасы. Осы психологиялық атмосфераны жеткізу үшін, ең алдымен, жазушыға нанымды сәт беретін бейнелі, көркем сөздерді қолдану қажет. Сонымен қатар, көркем әдебиет психологиясы, оның көркем бейнелеу әдістері, ішкі монолог, ой ағынының ландшафты, портреттер, мимика, ым-ишаралар және т.с.с. ішкі монологтың барлық осы элементтері жеке сипатта, ал қазіргі қазақ прозасында олардың әдеби үдерісте өзіндік даму заңдылықтары бойынша дамитынын көреміз.

Кілт сөздер: лирика, проза, эмоция, форма, процес, психология, монолог

Кіріспе. Лирикалық прозаны зерттейтін ғалымдар А.Павловский мен В.Воронов бұл еңбектерді психология қағидасы бойынша жазылған еңбектерге жатқызады. Лирикалық проза мен психологияның байланысы тікелей көрсетілмегенімен, Дж.Элсберг: «Нағыз және терең лирикалық стильдің артында өз ойын, сезімі мен эмоциясын немесе олардың кейбір жақтары мен қасиеттерін білдіруге құқылы адам болуы керек. . «Лирик прозашының шындыққа тікелей қатынасы, өзін ашуы» - бұл тұжырымдар осы екі ұғымның арасындағы іргелі байланысты көрсетеді. Әрине, лирикалық проза - әдеби бағыт, психологизм - бейнелеу принципі екенін ұмытпауымыз керек. Алайда, лирикалық прозада психология заңдарының алатын орны зор екендігі даусыз.

Көркем шығармада кейіпкердің әр түрлі формадағы ішкі ойлары әрдайым өзгеріп, тереңдей түсіп, әрекеттер мен сезімдерде қарама-қайшылық тудыратын психологиялық құбылыстарды бейнелейтіні, психология табиғатын айқындайтыны рас [1,15]. Суреткер психологиясына тән екі қасиетті атап өткен жөн. Бұл, ең алдымен, күрделі психологиялық ахуалды және психологиялық процесті талдау. Екіншіден, кейіпкердің рухани әлемінде жиі кездесетін стресс пен психологиялық стресс атмосферасы. Осы психологиялық атмосфераны жеткізу үшін, ең алдымен, жазушыға нанымды сәт беретін бейнелі, көркем сөздерді қолдану қажет. Сонымен қатар, көркем әдебиет психологиясы, оның көркем бейнелеу әдістері, ішкі монолог, ой ағынының ландшафты, портреттер, мимика (ым-ишара), ым-ишаралар және т.с.с. ішкі монологтың барлық осы элементтері жеке сипатта, ал қазіргі қазақ прозасында олардың әдеби үдерісте өзіндік даму заңдылықтары бойынша дамитынын көреміз.

Теориялық талдау. Автордың өзіндік ойлары немесе кейіпкердің ішкі көзқарасы ішкі монолог, ішкі сөйлеу, сана ағымы, арман, жанама бейнелеудің жанама тәсілдері - вербальды емес қимылдар, сыртқы көрініс, көркем детальдар, материалдық әлем, психологиялық орта және т.б. .. принцип ретінде әрекет етеді [2,24].

Көркем әдебиеттегі әдебиет психологиясын зерттеуші Г.Пиралиева психологиялық шығарманың жанрлық, көркемдік-стилистикалық ерекшеліктерін былайша жіктейді:

Біріншіден, психологиялық прозада әңгіме, кейіпкер, кезең, уақыт, тақырып, идея

және т.б. сұрақтар алға шықпайды. Қажет емес.

Екіншіден, мұндағы басты нәрсе - жеке адамның ішкі өмірін, өмір мен өлім арасындағы кезеңдегі адам азаптарының трагедиясын, кейіпкердің күрделі адамға айналуын ескеру. Жұмыста күрделі оқиғалар тізбегі емес, жеке адамның санасындағы сандық өзгерістер, адами күйзелістер, ішкі көңіл-күй құбылыстар терең зерттелген.

Үшіншіден, психологиялық прозаның эстетикалық, көркемдік әлемі өзінің жанрлық, көркемдік, стилистикалық талаптарына сәйкес көркемдік жүйеде ойлар мен сезімдердің қайшылықтарын, сөз бен іс-әрекеттің сәйкессіздігін терең талдап, талдайды.

Психологиялық құралдар:

Біріншісі - психологиялық бейнелеудің «түзу» формасы, ол кейіпкердің ішкі дүниесін әсемдік таным тұрғысынан зерттейді, яғни ішкі сөз, реакция түрі, өзін-өзі қадағалау, қиял, ішкі монолог, жады мен қиял және т.б. психологиялық талдау.

Екіншісі - психиканы берудегі сыртқы психологиялық қозғалыстарға - вербальды емес қимылдарға, басқа формаларды қолдануға баса назар аудару.

Үшіншісі - осы екі тәсілді біріктіретін автордың психологиялық әңгімесі.

Г.Піралиева ұсынған осындай теориялық тұжырымдарды талдай отырып, біз жазушы А.Алтай әңгімелеріндегі психологияның көріністерін қарастырамыз.

Осы талапқа сай көпке ұнамды, тартымды болып келетін, А.Алтайдың қара сиясынан “Қызыл бөлтірік” повесіне мән берелік. Бұл шығармада автордың басты талғамы—сөзді талғап, таңдап қолдануы. Шығарма түсінікті тілмен жазылса, оңай оқылады, оқырманның жадында көпке сақталады, ұмытылмас із қалдырады. Автор болған жәйтті баяндаса да, кейіпкерді сөйлетсе де, табиғатты әсемдей сипаттаса да халық тілінің шұрайын талғап алады да, орынсыз, үйлесімсіз бір сөз, теңеу, эпитет, т. б. кірістірмейді. [2,128].

Нәтижелер мен талқылау. А.Алтай тарихты аңыздарды араластырып, тарихты психологиялық тұрғыдан қайрау арқылы шешуге тырысады. Повесте психологизм негізінен кейіпкердің монологтарындағы философиялық ойлардан ғана емес, диалогтардан да көрінеді. Оқиға ортасында кейіпкердің көңіл-күйі мен көзқарасын жеткізетін диалог ашық қақтығыстар мен қақтығыстарға әкеледі.

«Психологиялық талдаудың көптеген әдістері бар», - дейді Л.Гинзбург. барлығы авторлық аналитикалық талдау арқылы ұсынылған. Олардың ішінде ішкі монолог, кейіпкердің ішкі сыры бастапқы орын алады» [3, 16]. А.Алтай өз әңгімесінде кейіпкерлер қақтығысына емес, басты кейіпкердің рухани жан-дүниесіндегі ойлар мен сезімдердің қайшылықтарына назар аударады. Оқиға белгілі бір оқиғаға негізделмей, ішкі ой арпасымен жалғасады. Кейіпкердің мінез-құлқы мен психологиялық құрылымын ашуда бұл монологтың рөлі ерекше. Суретші деңгейіне көтерілген жазушы өзінің кейіпкерлеріне ешқашан тікелей авторлық сипаттама бермейді, керісінше оларды іс-әрекеті, ойы, әсіресе ішкі көрінісі арқылы ашады. Адамдар естігеннен гөрі өз көзімен көретін нәрсеге көбірек сенуге бейім болғандықтан, нағыз суретші бұл фактіні ескермеуі мүмкін емес, сондықтан ол сипаттауға емес, сипаттауға тырысады. Яғни, әңгіме адам санасындағы ішкі эмоциялық құбылыстарды терең бейнелейді. Сондай-ақ, автор кейіпкерлерді диалог күшімен бейнелейді. Осы өте кішкентай үзіндіден кейіпкердің өзіне ғана тән психологиялық және мінез-құлық сипаттамалары ашылады. Өмір шындығының көркемдік интерпретациясындағы шынайылығының жарқын көрсеткішінің бірі - автор сөздері. Кейіпкердің ерекше тұрпаты оның сөйлеу пәрменінен көрінеді. Бұл, әрине, диалогтың этикалық мәнін анықтайды» [4,39].

Б.Майтанов шығарманың диалогтағы диалогтың психологияны, мінезді, кейіпкердің ішкі эмоционалды сезімдерін берудегі рөлі туралы айтты.

А.Алтайдың шығармаларын оқи отырып, кейіпкер сөзінен эмоционалды да, эмоционалды да сәттерді көре аламыз. Суретшінің қолындағы түс - бұл сөз, тіл, ашық түс, оның мүмкіндіктері шексіз. Түстер қаншалықты қанық болса да, жалқау суретші тартымды сурет жасай алмайды. Түрлі түстерді дұрыс мөлшерде қалай қолдана білетін суретші ғана әсерлі кенеп жасай алады.

Ұлттық тілде сөйлейтін зергер ғана көркем шығарма жасай алады. М.Горький айтқандай, ағашты жақсы ұстауды білмей, оны балтамен кесуге болмайды, ал тіл білместен қарапайым және тартымды көркем шығарма жаза алмайды. Автор сыртқы сұлулықты сөзбен үйлестіруге бармайды. Оның әр сөзі мен сөйлемі тау ағынындай кідіріссіз, біркелкі ағады сияқты. Бұл жазушының шығармашылығында суреттелген тіл байлығы, тіл байлығы, сондай-ақ қоршаған ортаның байлығы қалай үйлесетінін дәлелдейді.

Кейіпкерлердің әрқайсысының өзіндік ерекше мінез-құлқы, іс-әрекеті және жеке басы бар. Алайда, олардың бір-біріне рухани ұқсастығы бар, олар тұтастық сезімі бар және бір-бірін толықтырады. Олардың көмегімен адамның сипаттамаларын ғана емес, ол өмір сүрген уақыттың ерекшеліктерін де байқауға болады, сол арқылы жалпы қоғам дамуының негізгі және шешуші тенденцияларын байқауға болады. Автор әр оқиғаның, кейіпкердің, уақыттың және қоғамның принциптерімен сусындаған. Жазушы өз шығармашылығына көрік қосуды біледі.

А.Алтай әңгімелерінің ерекшелігі - автор оқырман назарын кейіпкердің ішкі сезімдері мен түйсіктеріне аударады. Адам табиғаты туралы терең философиялық ойларды жеке тұлға психологиясынан табуға болады. Кейіпкерлердің мінезін, олардың қоғамға көзқарасын білдіру үшін автор оларды кейбір қиын жағдайлармен араластырып, ерекше образ жасайды. Кейіпкерлердің ішкі тербелісі ашылады, жан сыры ашылады, адам мінезі дамиды. «Қызыл қасқыр» әңгімесін оқи отырып, біз батырлар мен ішкі арпалардың эмоцияларының басым екендігін көреміз. Көбіне автордың ойы мен кейіпкердің ойы үйлеседі. Жазушы ойларды, сана қақтығыстарын және қиын психологиялық жағдайды мойындайды.

Кейіпкер стихиялы, оқшауланған және жиі психологиялық жарақат алады. Басқаша айтқанда, диалогтан гөрі монолог басым болады және оның драмалық шиеленіске соқтыратын кездері болады. Басты кейіпкер психикалық тығырыққа тіреліп, өзі жанып кетеді. Оқиға шиеленісінің орнына терең ойлар, ойлар, эмоциялар мен ішкі толқулар басым. Соның арқасында психологиялық қақтығыс ушығып, кейіпкердің ішкі шатасуы өзінің шарықтау шегіне жетіп, жаны ашылады. Біртіндеп мінезі дамиды.

Сонымен бірге автор кескіндеме мен мүсін өнеріне тереңірек енуді көздеген тәрізді. «Балшықтан немесе металдан жасалған, тастан немесе ағаштан ойып жасалған, заттың сыртқы түрімен, формасымен және сипатымен кескіндеме өнері - мүсін өнері (еуропалық мүсін) [5,48]. Мүсін өнерін философиялық тұрғыдан қарастырып, әрқайсысына ой жүгірту ерекше маңызды. Басқаша айтқанда, ол айналасындағы кейіпкердің көзқарасын мүсінші кәсібімен ұштастыра сипаттайды.

Мүсіншінің тілі өнерге деген құштарлыққа толы, ассиметрия мен образдың өзгеруі заттардың табиғатын бұзу, ежелгі дүниенің кейінгі өмірін, Шығыс пен Батыстың қайталанбас өрнектерін бейнелеуге деген ұмтылыс, жерді бейнелейтін рәміздер шеруі. армандар туралы. Жалпы, әңгіме сөйлеу және мүсін өнерінің ерекшеліктерін, оның жан-жақтылығын ашады. Сондай-ақ, жазушы әр кейіпкердің мінез ерекшеліктерін аз ашатын ойлар мен идеялар арқылы жеткізуге тырысады. Кейіпкерлердің байланысы олардың жанынан емес, бүйірінен қарасаңыз, шешуі қиын жұмбақтарға толы екенін көрсетеді.

Жалпы, Алтай кейіпкерлерінің диалогтары олардың ішкі психологиялық ойларымен терең тамырлас, оларды өмір құбылыстарына байыпты қарауға шақырады, өткен мен бүгіннің мызғымас, диалектикалық бірлігін жақсы түсінуге көмектеседі. ... «Ішкі монолог - бұл кейіпкердің ішкі ойларын, көңіл-күй құпияларын, эмоционалды әсерін білдіретін көркемдік құралдардың бір түрі ... Адам психикасындағы ғылыми-этикалық ойлаудың дамуымен формасы мен мәні өзгереді» - деді Г.Пиралиева, профессор Б.Майтанов: Шығарма идеясының бір нәзіктігі, кейде автордың ниетінің негізгі мәні көбінесе ішкі сөздер ағынында көрінеді» [6, 20]. - дейді ол монологқа назар аудара отырып. Сонымен қатар, монологтағы басты кейіпкердің құпиясы - ешкімге көп айтыла бермейтін метафора. Мәселен, осы жазушының әңгімелеріндегі кейіпкерлер бейнесі ішкі

монологтарға негізделген. Мұнда қайғы-қасірет, қажу, жауап таба алмау, аңсау басым. Сондықтан ішкі монолог психологияға негізделген. Уақыт өте келе бұл монологтар абстрактілі диалогқа айналуы мүмкін. Оның шығармаларын құрайтын монологтар мен диалогтар суретшінің стильдік ерекшеліктерін анықтап қана қоймай, кейіпкердің жеке басын көрсетеді. Басты кейіпкердің сөздерін диалогтан да, монологтан да байқауға болады. [7, 85]. Кейіпкерлер сөзінен оның логикалық ойлау жүйесін, уақыт тынысын сезінуге болады. Сонымен, жазушы шығармаларының әр компоненті олардың идеялық-эстетикалық мәнін анықтайды. Жазушы сонымен қатар әр түрлі монологтарды қолданады:

- монолог – ойлау;
- монолог – армандау;
- монолог – еске түсіру;

Бұл шығарманы психологиялық талдаудың негізгі компоненттері.

Кейіпкерлердің сипаттамаларын кез-келген қақтығыстар мен қайшылықтардан байқаймыз. Және ол өзі сөйлейтін және әрекет ететін кейіпкерлердің қасиеттерін біледі. Осылайша, қарапайым өмір қанға тарайды, ал туынды табиғат оған тонның ішкі бауы сияқты сыйып, жанды баурап алады.

Қорытынды. Асқар Алтайдың жазушылық шеберлігі баяндау барысында монологтардың үйлесімді үйлесімділігімен, кейіпкерлер психологиясын терең білуімен, тіл өнерімен және т.б. Жазушы кейіпкерлерге де қарай алады. Оның шығармашылығының ерекшелігі - ол өзінің сөздерімен және іс-әрекеттерімен кейіпкерлердің ішкі әлеміндегі эмоциялар қақтығысын, олардың қайғысы мен қуанышын шебер бейнелей алады. Сондай-ақ, ол өзінің әңгімелерінде «армандарды» психологиялық бейнелеу құралы ретінде қолданады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Алтай Асқар. Қызыл бөлтірік. Алматы: Жазушы, 2001.
2. Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. Алматы: Алаш, 2003. 327 бет.
3. Гинзбург Л. О психологической прозе. Москва. Художественная литература, 2003.
4. Майтанов Б. Суреттеу мен мінездеу. Алматы. Жазушы, 2001
5. Ақшолақов Т. Шығарманың көркем айшықтарын таныту. Алматы: Рауан, 2002.
6. Асылбекұлы С. Қазіргі қазақ повестеріндегі заман шындығы. Филология филология ғылымдарының кандидатығылыми атағын алу үшін дайындаған диссертация. Алматы, 2000. 120 бет.
7. Балтабаева Г. Қазіргі қазақ әңгімесі (1980-1990). Филология ғылымдарының кандидаттығын ғылыми дәрежесі алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2000, 121 бет.

Аннотация: Это правда, что в художественном произведении внутренние мысли героя в разных формах всегда изменяются, углубляются, отражают психологические явления, вызывающие противоречие в действиях и чувствах, определяют природу психологии. Следует отметить два свойства, присущие психологии художника. Это, прежде всего, анализ сложного психологического климата и психологического процесса. Во-вторых, атмосфера стресса и психологического напряжения, которая часто присутствует в духовном мире героя. Чтобы передать эту психологическую атмосферу, необходимо, прежде всего, использовать образные, художественные слова, дающие писателю убедительный момент. Кроме того, психология художественной литературы, ее приемы художественного изображения, внутренний монолог, пейзаж мыслительного потока, портреты, мимика (жесты), жесты и т. д. Все эти элементы внутреннего монолога носят индивидуальный характер, а в современной казахской прозе мы видим, что они развиваются по закономерностям своего развития в литературном процессе.

Ключевые слова: лирика, проза, эмоция, форма, процес, психология, монолог

Abstract: It is true that in a work of fiction, the inner thoughts of the hero in different

forms always change, deepen, reflect psychological phenomena that cause contradictions in actions and feelings, determine the nature of psychology. It should be noted two properties inherent in the psychology of the artist. This is, first of all, an analysis of a complex psychological climate and psychological process. Secondly, the atmosphere of stress and psychological tension, which is often present in the spiritual world of the hero. To convey this psychological atmosphere, it is necessary, first of all, to use figurative, artistic words that give the writer a convincing moment. In addition, the psychology of fiction, its techniques of artistic representation, internal monologue, landscape of the thought stream, portraits, facial expressions (gestures), gestures, etc. All these elements of the internal monologue have an individual character, and in modern Kazakh prose we see that they develop according to the laws of their development in the literary process.

Key words: lyrics, prose, emotion, form, process, psychology, monologue